

В. Герасимуук

До питання про статті

Б. Хмельницького.

10
51528Львів. Бібліотека
АН. УРСР

11.222

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Написав ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК (Львів).

Переяславський акт з 1654 р. задля свого значіння згромадив навколо себе значну історичну літературу, одначе останнього слова історіографія щодо знаних редакцій Богданових статей ще не сказала. Дійсно, дивна й рідка подія сталася в історії новіших часів: акт такого величезного значіння, як акт злуки двох держав, акт, що клав фундаменти нових дій для східної Європи, був майже незнаний для сучасної суспільности, не був чомусь зараз опублікований, був чомусь укриваний і рівно ж неясним і невиясненим випадком лишився для будучини. Звичайно такі документи переходять задля своєї цінности в оригіналах, а тут заходить обставина, що оригінальні статті — як завважують історики — або загубилися, або може вмісне затрачено, або може, — що ледви чи правдоподібне — не найдено ще їх, хоч як пильно пошукували урядові круги в XVIII і XIX ст.¹⁾ Тому нічого дивного, що навколо Богданових статей витворилася таємнича, неясна атмосфера. Особливий клопіт і замішання справляє та редакція 14 договірних статей, які стали відомі на Україні в жовтні 1659 року і які тоді в Переяславі на раді, при виборі гетьмана Ю. Хмельницького прочитав присутним московський воевода, князь Олексій Трубецькой, як властиві „прежніі статті Б. Хмельницького“. Вони бо в порівнянні до знаних редакцій, що походять з часу побуту української делегації в Москві в днях 12—27 березня 1654 р., виказують значні різниці й то на некористь України.

З часу переговорів української делегації (на чолі її стояв полковник Павло Тетеря й суддя Самійло Богданів-Зарудний) з московськими боярами залишилися до нас брульйони, чорновики, почеркані концепти статейних списків: а саме, з дня 13. III. 1654 маємо записаний протоколянт, чи радше перепо-

¹⁾ Ближче про історію пошукувань за статтями переяславського договору в проф. Вол. Щербини: До питання про статті Б. Хмельницького (Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I, ст. 195—204).

віджений ним з українського списку текст 20 статей, які були тільки усно делегацією зреферовані, з наступного дня, себто, з д. 14. III. маємо редакцію з 23 артикулів, а з д. 21. III. маємо редакцію зложену з 11 артикулів. Під кожним артикулом (статтею) двох останніх редакцій маємо сформуловану резолюцію (рішення) того ж уряду на прийняття (наприклад: быть по их челобитью), або резолюції, які містять певні поправки-зміни. Як сказано, ця, ніби остання в актах записана редакція з дня 21. III. по рації речі і по твердженню деяких дослідників повинна вважатися за властивий трактат заключений між Україною й Москвою.

Тому, що редакція 14 статей не була поміщена між сучасними актами й не знаємо про народини її статей за час побуту козацької делегації, й тому, що виринула аж по шости літах у досить дивній і підозрілій обстанові й сама представлена в некориснім виді, почали деякі дослідники оспорювати представлену нею автентичність Богданового договору. Але цей договір, деким тепер заквестіонований, був на Україні від 1659 р. почавши, найбільше знаний, а то тому, що був опублікований московським урядом друком і звідси дістався до українських літописів.

* * *

Інтензивніша дискусія в історичній літературі над статтями Б. Хмельницького розвинулася щойно по виданню джерел до цього часу Г. Карповим, редактором X т. „Актив Юго-Запад. Росії“, який також дав цінну студію під наг.: „Переговоры об условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великою Россією“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1871, XI—XII). Останніми часами з доручення УАН. пошукував за автентичним списком Богданових статей Вол. Щербина і про свої пошукування та погляди на цю справу доповів д. 7. XI. 1921 в УАН. Ця доповідь, уміщена пізніше в Ювілейнім Збірнику на пошану акад. Грушевського (I, ст. 196—204) під наг. „До питання про статті Богдана Хмельницького“, була разом відповіддю на доповідь проф. Укр. Унів. в Празі А. Яковлева: „Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 року“, надруковану там же (ст. 180—194). Крім цього проф. Яковлів помістив довшу студію: „Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654“ в Ювілейнім Збірнику на пошану акад. Д. Багалія.

В доповідях обох цих учених коротко зібрана вся дотеперішня література з долученими до цього питання новими їх увагами, але погляди згаданих дослідників на це питання роз-

ходяться в діаметрально-протилежних напрямках. Проф. В. Щербина обстоює погляд, що статті в редакції, проголошений воеводою Трубецьким на раді в Переяславі, є копією загубленого оригінального договору з р. 1654. Проф. А. Яковлів уважає давніші статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. фальсифікатом — підробленням автентичних договірних статей 1654 р. „Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. — говорить він — були складані в Москві року 1659 ad hoc, та були вислані Трубецькому під іменем „прежнихъ статей Б. Хмельницкаго“ в місяці лютому 1659 р., при чому Москва, маючи певні відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у Війська Запорізького не було, використала момент для того, щоб замінити дійсний договір 1654 р. зфабрикованими статтями 1659 р. І Москва досягла свого, бо, починаючи з Юрія Хмельницького, всі наступні гетьмани присягали додержати не автентичний договір 1654 р., а цей фальсифікований договір, надаючи йому ім'я переяславського договору, хоч в дійсності договір 1654 р. був складаний не в Переяславі, а в Москві“.¹⁾

Не входячи тут у дискусію над висновками проф. Яковлева й не уймаючи ані цінності зведеного ним матеріалу, ані цінності його спостережень над певними стилістичними змінами, зробленими при оголошенні 14 Богданових статей воеводою Трубецьким, мусимо всетаки зазначити, що поставлена автором тези не є незбито доказана, як це зрештою виказав проф. В. Щербина. З нагоди зведеної цими вченими дискусії хочу піднести тут під розвагу деякі уваги до цього питання.

Із захованих до нас записок договірної комісії виявляється безсумнівний факт, що козацька делегація привезла з собою до Москви два статейні списки. Перший список був той, що містив — якщо його точно записано, 20 статей, між якими попри інші домагання маємо пропозицію на обсаду двох городів — Києва й Чернігова воеводами й жадання жолду для козаків на випадок війни, веденої за границями. Цей список по всій правдоподібності був першою концепцією зложеною під час або по переяславській раді і він, можливо, сповняв ролу тимчасового договірного начерку між Москвою й Україною. Як наказувала сама річ, його то насамперед прочитала чи переповіла козацька делегація, але яку над ним того дня ведено дискусію, з певних причин чомусь не записано всього.

¹⁾ Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I, ст. 194.

Тільки бояри, спровоковані висказаною на останку просьбою гетьмана, що правду кажучи, зовсім не надавалася на договірну статтю, а йно висловлювала внаслідок згоди бажання гетьмана, щоби цар, з огляду на війну з Польщею, зробив диверсію на Смоленськ, відповіли докладними поясненнями щодо пороблених військових заряджень. По інформації бояр, мав незадовго з одною частиною військ (праве крило) Василь Шереметьєв іти в напрямі на Полоцьк, воєвода Олексій Трубецькой в напрямі Брянська, а сам цар із серединою війська мав рушити з царями й царевичами, які в нього служили, на Смоленськ. Крім того бояри розпитували про політичні відносини у полудневих сусідів і про зносини гетьмана з Кримом, з Молдавією, Волощиною та Семигородом, про кількість запорізького війська та про інше. Одначе про зацікавлення згаданих сусідів заключеним трактатом та про те, як козацьке правительство представляло згоду з Москвою, що без сумніву було головною темою дискусії — не записано.

Зі слідуючого дня маємо вже редакцію з 23 статтей з московськими відповідями-резолюціями¹⁾, які очеркують становище московського уряду до поодиноких українських постулатів. Є це еляборат, якого рішучо не могла б опрацювати комісія в однім дні, беручи на увагу конечну повільність, потрібну при таких рішеннях, як би не те, що статтейний список був предложений у готовій формі. Це були статті, які посли привезли з собою з Чигирини і які мали гетьманський підпис. Композиція статтей проста, без шумної юридично-дипломатичної діалектики, зложена популярно, — трохи за вільно: посвоячені змістом артикули розбиті, справи церкви трактуються дуже коротко, й то відсунено аж на кінець під 18 число. Зате говориться про гарантії автономного урядування, про збирання своїми власними урядниками податків до царської каси, про залишення привілеїв для шляхти, для міст, а передовсім найширше дискуту-

¹⁾ Всі редакції статтей поміщені в IV і X т. Актів Ю. З. Р., а саме: в X т. редакція 20 статтей, ст. 438—442; редакція 23 статтей, ст. 446—450; редакція 11 статтей, ст. 478—484. В IV томі: жердівські статті (числом 14) з 1659 р., ст. 256—257; 14 Богданових статтей, ст. 262—265; 18 статтей додаткових з 1659 р., ст. 265—269.

Статті ч. 20 не виказують докладно вистилізованого забезпечення свобод і поборів козацького війська. Цікава тут 4 стаття, яка так передчасно висловлює якби побоювання розділу України на дві часті: „Гетьмана аби всі полковники й полки з обох сторін Дніпра мали й аби йому належне послушенство віддавали“.

ється про устанавлення платні для всіх ранг старшини та війська (по 30 зл. п. на козаків). На диво маємо при кінці трактату жадання тимчасового характеру, а саме диверсії з боку Московщини в напрямі Смоленська і, як зайде потреба, зі сторони Дону на татар далі; йде жадання про устаткування твердині Кодака військовим знаряддям і про устанавлення 3.000 наємників на границях від Польщі. Отже попри загальні справи є помішані справи дуже спеціального військового характеру.

Статті з д. 21 березня творять виразну перерібку попередньої редакції, себто, покриваються своїм змістом з попередніми, а через те, що однородні члени стягнені, плеоназми пропущені, зміст їх є замкнений в 11 артикулах. Єсть певні несуттєві зміни в текстах деяких артикулів. Статті цим разом усі затверджені, тон стилізації незвичайно м'який і ввічливий, текст прозорий, дрібниці усунені або додані до жалованої грамоти. Все це вказувало би на певне викінчене оброблення статей, але, щоб ця редакція була дефінітивною згодою, годі на це згодитися, якось занадто разять артикули вузького, виразно тимчасового характеру й маркантна не вирішеність і замовчання деяких важних справ, як напр. справа церкви (о митрополитѣ Киевскомѣ посланникамѣ изустный наказъ данѣ), не вирішена справа жолду, бо його узалежнювано від спису доходів і щойно по їх розгляді мав наступити царського величества указ. „А ви, післанці“ — як кажеться при кінці цього трактату — „як будете у гетьмана у Б. Хмельницького, то йому скажіть, щоби велів козаків скоро посортувати й зладити спис і цей спис скоро, власноручно, нехай зволить відіслати до царського величества“, — очевидно, як підставу до обчислення й виміру жолду.

Перечитуючи ці статті, видаються нам вони, як дипломатичний акт „вічного договору“, недостатньо й невідповідно зложені. Права й застереження, складані під знаком вічності, а притім хвилеві зарядження військові в такому елябораті, де неоднораз відкладається на бік або замовчується, не можуть стояти побіч себе без якоїсь тенденції. Того роду стилізація актів, що нормують взаїмовідносини на будучність, є просто немислима. Скласти вину на недосвідченість і невипробованість козацтва, як це чинить Г. Карпов, думаю, річ ризикозна. В такому разі повинен був звернути увагу досвідченіший у таких справах московський уряд! Але статті в редакції 1659 р. мають стильову й річову викінченість, пристосовану до своєї ціли. Тому мусить конечно насунутися питання, яке тут, у трактаті

мають місце спеціальні справи, які відносяться до тодішньої мобілізації, а які вже були найдокладніше обговорені й вирішені, бо ж *ad hoc* відбувалися приготування й рухи військ.¹⁾ Якби ці статті військового характеру були предметом присяги і зобов'язання, як ними були 14 статей, оголошених Трубецьким, то було б курйозом, як би наступні гетьмани присягали на 7-й артикул: „щоби царське величество зволив своє військо скоро післати на Смоленськ, не відкладаючи нічого, аби неприятель не міг упоратися та з іншими получитися, для того що неприятельські війська тепер є вимучені...“ Або чи не могла б зміна ситуації вчинити неактуальним 10-й артикул: „Якби Кримська орда мала кинутися (на Україну), тоді треба від Казані і Астрахані на них наступити, також і донським козакам треба бути готовими, а нині ще треба дозволити їм видержати в братерстві й їх не задирати“.

Такої нелогічності не могла б поповнити козацько-московська комісія, якби цьому не присвічувала якась виразна ціль.

Стилізація 11 статей виказує найочевиднішу тенденцію призначити їх попри тимчасовий домашній ужиток також на заграничний експорт, для дипломатії.²⁾ Вже в Чигирині, зараз по розголосі переяславського договору мусіли відчутти потребу якогось, у можливо лагідній формі устилізованого договору для заспокоєння цікавості балканських православних князів, Туреччини, Швеції³⁾, може й ще кого. Певно, може й уважали за

¹⁾ Про напрями поодиноких армій була мова, як знаємо, на першій засіданні. Про це, хоч загально, згадується навіть в 9 артикулі тої самої редакції: „а для вашої оборони зібравши руські, татарські і многі німецькі війська, йде сам великий наш государ, його царське величество на християнських неприятелів, і бояр своїх і воевод посилає з численними військами...“ Рівно ж цар на листи Б. Хмельницького й Виговського, післані Ф. Горкушею з Чигирини д. 12/III, також заспокоює гетьмана, представляючи йому напрями маршів вищезгадуваних армій. Що гетьман, маючи у себе на Україні поляків, просить усильно про диверсію на Смоленськ, це зрозуміло (А. Ю. З. Р. т. X, ст. 560), але брати це прошення в договорні статті — таки не було рації. Воно було полагожене через посольство й обміною письм.

²⁾ В редакціях статей можна відрізнити дві змістові тенденції. Перша редакція має спільність цілі з 4 редакцією служити за підставу до дійсної українсько-московської згоди. Редакція друга і третя, як зазначено, творять другий комплекс змістової цілості й служать іншому призначенню.

³⁾ Передовсім ходило козакам знеутралізувати й погодити з Москвою Швецію та перегнати останню на свою сторону. В місяці лютім 1654 р. у Львові М. Голінський записує в своїм дневнику кольпортовану новину, що Хмельницький слав післанців до Швеції з проською, щоби вона злу-

відповідне маскувати трохи компромітацію ізза деяких прикрих артикулів, які наказувала прийняти тверда конечність, передовсім треба було сальвувати гонір великого гетьмана. І, очевидно, признали такому поглядіві повну рацію в Москві. Але щоби знов ізза цих хвилихв оглядів не стратити користей, що їх давав царатові фактичний стан річей, постановлено цю справу розв'язати, виставляючи дві редакції статей.

Через вказання ударних пунктів — Смоленськ і Крим хотіли у Чигирині при укладанні концепту звернути увагу заграниці на те, що умова з Москвою є військового характеру і звернена проти Польщі, а в разі вини з боку татар і проти цих останніх.

Тому то бояри, йдучи по вказаній тенденції, незвичайно зручно вплели з свого боку до артикулу про жолд для козацького війська непропорціонально до інших статей довгий вивід — декларацію про причини зломання вічного миру з Польщею, яке — як там кажеться — наступило по багатьох зневагах царя в титулах, по безплідній спробі посередництва між козаками й Польщею, що сталося також із морального права, яке наказувало взяти в оборону поневолену в Польщі християнську-православну віру: „і великий государ наш, его царське величество, видячи з королівської сторони многі несправедливості, грубості й неправди і хочачи православну християнську віру у всіх православних християн від гонителів і латинян, що наміряли церкви божі і християнську віру викорінити, оборонити, прийняв вас під свою високу руку“.

Цікаве також, що в цій III редакції московські бояри усунули біду козацьку мотивацію розриву України з Польщею задля переслідування віри і нарушення вольностей, де згода з Москвою узалежнена від затвердження свобод для козацтва і шляхти (в II редакції § 17 рівняється § 13 IV редакції з 1659), а дали причиновість сильнішу, яка відповідала більше повазі хвилі й становищу царату. Без такого призначення цих статей — служити для заграниці були би нам незрозумілі й інші факти. От, наприклад, козаки у зреферованім концепті 20 статей з д. 13. III. 1654 просять за воевод для Києва й Чернігова. Знана річ, як бажаним було це для Москви; тим часом у цих статтях нема взагалі згадки про воевод, ані нема згадки про обсаду Києва,

чилася з Москвою. Очевидно, до того не прийшло, але Швеція постановила не робити Москві перешкод у війні і може з козацької інтервенції продала цареві 15.000 мушкетів. Бібл. Оссолінських рукоп. ч. 189, ст. 681.

яка *de facto* була переведена і яка була — так сказати — заставом Б. Хмельницького на його вірність, як гарантія й безпека перед зрадою та козацькою шатістю. Навіть про залог у Києві не згадують статті тому, бо такий факт міг би подати позори інкорпорації — чи там окупації України й „сусідні монархи“¹⁾, особливо Швеція й Туреччина, могли би це взяти Москві за зле, тоді як факт неумовленої обсади можна б було легко оправдати тимчасовими конечностями війни супроти Польщі й татар. Для тої самої цілі не згадують ці статті про підлеглисть київської митрополії московському патріархатові²⁾ і, що важне, дальші статті лишають гетьманові деяке право мати зносини з сусідами, з виїмком Польщі й Туреччини. Ця дипломатична свобода, очевидно, за пізнішим повідомленням Москви, була на руку й цареві, бо у Хмельницького були вже нав'язані конексії з сусідами, отже могла зайти потреба втягнути когось до війни, або запосередничити між Москвою — й приміром — Швецією. Ці позори суверенності надавали Україні супроти заграниці вигляд самостійності й тому Хмельницькому, яко „суверенові“, не назначувалася плата 1000 зл. п., як це вчинено в редакції з 1659 р., де він уже є позбавлений свободи дипломатичних зносин.

Змагання з боку гетьманату виплачувати для 60.000 війська жолд поставлене на те, аби ослабити факт плачення царатові данини з доходів України. Через виплату жолду, який з великими труднощами можна би стягнути тільки при добрій адміністрації, надавалося данині хіба значіння символічне, бо в дійсності вона вся вертала через виплату для армії. Здається, козацьке правительство, висуваючи зручно потребу відповідних статей на заграничний експорт, мало на оці подвійну ціль:

¹⁾ Хмельницький перед смертю говорив до московського післанця, окольничого Ф. Бутурліна: „З боярином Ф. Бутурліним (1654 р.) ми договорилися, аби воеводи були в Києві, щоби сусідні монархи знали про наше підданство, щоб знали, що в стародавній столиці великих князів є воевода царського величства“. Очевидно тут у цих словах є нещирість, та й історична нестислість. Бо таки далеко правдоподібніше, що Києва й ще якихсь городів жадали москалі яко „*conditio sine qua non*“. Для нас тут важна увага Хмельницького, що трактату не роблено без уважливости на сусідніх монархів.

²⁾ Підчинення митрополії під московський патріархат могло хвилево видатися гетьманові вигідним, бо патріарх разом з невдоволеним духовенством міг би під впливом Порти й Польщі робити труднощі в справі згоди з Москвою.

передовсім не робити умові труднощів, а друге, зробити пресію на Москві до злагодження деяких для України твердих умовин, як напр. зректися данини через плачення жолду, та, що було дуже дразливе, не жадати — бодай зараз — обсади городів московськими гарнізонами, не наставати на підпорядкування української церкви московському патріархатові і т. інше. Вкінці такими подвійними статтями можна було б з часом відтрити для України дійсний, далеко твердший трактат.

Не улягає також найменшому сумніву, що в Москві і в Чигирині здавали собі з того справу, що як усі міжнародні трактати, так само й трактат переяславський з р. 1654 буде предметом уваги й зацікавлення сусідів, як інструмент пересунення державних сил тяжости на сході в інший бік, як спосіб нового укладу там сил, нових економічних і мілітарних систем. І Москва, яка через трактат з Україною перетворювалася у світову монархію, була свідома того, що саме заключення й списання точок згоди нічого не дає, але ціла вага його лежить у зручності й вмілості переведення поступово, етапами. І ходило не тільки про зручне перефорсування трактату без потрясень і збройних протестів у сусідів, але також про усунення внутрішніх терть на Україні, про заспокоєння опозиції деяких полковників, Богуна, Гуляницького, Сірка¹⁾ представників середнього козацтва, або може турецької орієнтації, які добре були поінформовані й знали про слабкі сторони переяславської згоди.

Що українська гетьманська влада числилася з європейською опінією і може числилася більше, як цього було потреба, potwierджують численні факти уважливості її на міжнародно політику при пізніших трактатах. Не для чого іншого, як тільки для того, що європейські держави були повідомлені про заключення договору України з Москвою, кілька літ пізніше гетьман Іван Виговський маніфестом до держав Європи повідомляє про розрив України з Москвою і подає причини, які

¹⁾ Цікаво, що імена полковників Богуна, Гуляницького, Сірка стрічаємо між ініціаторами всіх початкових повстань на Україні і то навіть проти своїх гетьманів. Проти Б. Хмельницького 1654 р. вони зазначили сильно своє невдоволення. Повстання проти Ів. Виговського 1659 р. організують Богун і Сірко, втягаючи в нього Юрія Хмельницького. Гуляницький був може змушений до безсторонності через такий застав, яким була жінка. В повстанні Поповича за Тетері також виступають чоловічими особами Богун, Сірко, Гуляницький. І вкінці при повстанні проти Польщі 1664 р. виступають ті самі з Ю. Хмельницьким. — Яку ідею вони репрезентують, було б цікаво прослідити, бо де в чім була чимала доза неорієнтації.

привели його до конечної розлуки і війни з Москвою¹⁾. І він то, починаючи переговори з Польщею, сондує наперед ґрунт в оттоманської Порти й просить за посередництво в тій справі. Ту саму уважливість бачимо не лише супроти Швеції, але навіть супроти дальше положених держав, як Австрія, а навіть Франція. Коронний гетьман Станислав Потоцький перестерігає 1660 р. польських комісарів у Борисові перед договором з Москвою: „Якщо ми з Москвою заведемо згоду, то турки й татари ударять на нас, бо господарі посіяли вже підозріння... Бажав би мира з Москвою, але якби потім мала наступити війна з Туреччиною“²⁾, то... по його думці — гарніше дати спокій трактатам.

Знаємо вкінці, яке вражіння зробила згода з Москвою на татар і Туреччину і як пильно гетьман заходився виправдувати себе й як представляв її невинний характер.

І дійсно вдалося зручно ввести козацько-московську згоду в факт доконаний, себто приспати чуйність європейської опінії³⁾. Зовсім слушно — признає сам проф. Яковлів — чужоземні монархи й держави, не вважаючи на договір 1654 [бо не знали фактичного договору], трактували Україну, як окрему від Москви державу, а гетьмана як самостійного володаря. Держави називали його другом, приятелем, а договір 1654 р. уважали за договір протекції в тодішнім розумінню протекції почасти номінальної, що не перешкоджало мати з Україною дипломатичні зносини, (А. Яковлів, Договір гетьмана Б. Хмельницького. Ювіл. Збірник в пошану Д. І. Багалія, ст. 605).

Якщо вищезгадана редакція статей мала зовнішнє призначення, мусіла вона бути для ока виразом дійсного внутрішнього взаїмовідношення, мусіла відповідати, бодай хвилево фактичному станові. І дійсно ці статті відповідали ще найбільше тому становищу, яке займав Б. Хмельницький, вони були виїмковою хартією, були призначені бути посереднім етапом між давнім і новим станом, призначеним для його наслідників. Коли по смерті Б. Хмельницького новий гетьман, Іван Виговський, невдоволений з політики московського уряду та з його намірів, почав оглядатися за іншими протекціями, боярин Хитрово привіз у своїм наказі також тих 11 „протекційних“ статей і для заслуженого в справі угоди з Москвою його наслідника, щоби

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. III, т. VI, с. 363—4.

²⁾ Памятники изд. врем. ком. т. III, ст. 300.

³⁾ Але поволі в європ. пресі Хмельницький сходить на цар. енерала.

продовжити їх правне *interim*¹⁾. Ситуація, вироблена Б. Хмельницьким, його престиж між козацтвом позбавляли московський уряд можності вложити сильну індивідуальність гетьмана в рамки яких небудь статей. Його писар, а пізніший гетьман, своєю надмірною услужністю для Москви, де годі було означити границі між лояльністю й запроданістю, був тим самим скомпромітований і уважаний за чоловіка, при допомозі якого можна було боярам зреалізувати всі заміри щодо України.

Наявність різних цілей при редагуванні статей і існування двох редакцій спричинили певну секретність цілої цієї договірної акції. Перші статті редаговано явно, але властиві статті, що обмежували сильно свободу України з долученими резерватами, а передовсім резервати, мусіли бути зредаговані секретно, йно при участі Тетері й Богданова-Зарудного²⁾, або може подані їм уже в готовім вигляді. — Отже ця дволичність редакційних статей, скомплікованість цілої договірної акції й дразливість деяких справ були причиною укривання і нехиті до опублікування їх як в одної, так і в другої сторони. Дійсно, багато в цілій цій акції було нещирости, крутійства, облуди, обчислених на взаємне перехитрення³⁾.

* * *

¹⁾ В наказі бояринові Хитрову, післаному на Україну при кінці 1657 р. для остаточного затвердження нового гетьмана, маємо надруковані три кінцеві артикули 9—11. Початок через ушкодження документів не наведений. Можна припускати, що в наказі був поданий цілий текст, та догадуватися, що Москва, боячися втратити Україну, хотіла цими статтями поправити свою захитану позицію (Акты Ю. З. Р. т. IV, ст. 96). Здається, ці статті були дані Виговському „*ad personam*“ секретно і він на них зложив присягу, як указувала би на це увага при статтейнім списку (А. Ю. З. Р. т. XV, ст. 331—2). Також перед тим були якісь статті читані зараз по смерті Б. Хмельницького на раді 26 серпня 1657 р. При чім, як знаємо з реляції посла Кикіна, мав він перед козаками щось витолковувати і пояснювати, на чім полягали ці свободи, бо вони не зробили доброго враження (А. Ю. З. Р. т. XI, ст. 787, 799, 802). Як можна припускати, це мусіли бути 14 статтей, що мали обов'язувати козацтво по смерті Богдана. На раді вони були подані в чистій формі без застережень. В кожнім разі плян Москви відбуту в Києві раду, плян концентрації сил на Україні, присутність дяків при воеводах, вказували б на пляни оголосити якісь немилі речі.

²⁾ Так роблено в андрусівськім трактаті: секретніші справи обговорювали в вузчім колі „*semotis arbitris*“, усуваючи інших свідків.

³⁾ Жалована грамота дана козацькому урядові, що вкортці рекапітулювала властиві договірні права України, в зручно устилізованих фразах висловлює безсумнівну заборону гетьманові зноситися самовільно

Одначе, як воно там не було, властивими статтями призначеними на будучність для наслідників Б. Хмельницького, були статті в тій редакції, які є знані з оголошення на другій переяславській раді 15 жовтня 1659 року, як це твердить за деякими попередниками проф. Волод. Щербина. За їх автентичністю сильно промовляють самі обставини, а саме, відповідність і пристосованість їх до незвичайно прикрої ситуації України з кінцем 1653 й початком 1654 р.¹⁾ і те, як справедливо завважує проф. В. Щербина, що Трубецькому не треба було фалшувати старі статті, коли він вставив у нові все, що хотів.

✓ Як вище зазначено, текст тих 14 статей дає редакцію, значно змінену й погіршену. Вони то наказували: гетьман по своїм виборі був зобов'язаний їхати до Москви по затвердження і там одержував булаву, знам'я і жаловану грамоту, на Україну призначувано двох воєвод — до Києва і до Переяслава, гетьманові відібрано право зноситися з заграницею. Москва клала руку також на автономію української церкви, яку звільнювано з-під влади царгородського патріархату, а піддавано під залежність московського. Визначення поборів старшині й притім зрівняння поборів гетьманських з поборами писаря виказує якусь укриту ціль вивисити незвичайно канцлера. Це заходить евентуальність, що деякі з статей таємною клявзулею були знижені і обмежені в обсязі їх правосильности. Одначе, поки прийдемо до обговорення справи цієї клявзулі, застановімся вперед іще, чи дійсно могла бути можливість пофалшування проголошених 1659 р. статей.

Жаль, що проф. Яковлів у своїх студіях, поборюючи автентичність Богданових статей в редакції 1659 р., не мав під рукою, що правда, рідкої тепер праці Ейнгорна (Очерки изъ истории Малороссіи в XVII в., ст. 64—85) і через це не звернув уваги на виводи цього вченого, який збиваючи твердження Шафранова (Кіевская Старина 1889, кн. XI, ст. 369—391) щодо неавтентичности статей в редакції 1659 р., дає з свого боку вказівки на піддання української церкви під московський патріархат з березнем 1654 р.

Одначе, найвимовніше промовляє проти фальсифікату сама з заграницею. Цей уступ може відповідати тільки відповідному артикулові 4 редакції (14 статтям).

¹⁾ Про трагічне положення тоді України, а передовсім гетьмана Б. Хмельницького дав нове освітлення академік М. Грушевський у своїй монументальній історії України Руси, т. IX, ст. 552—568.

політична ситуація перед і під час оголошення 14 статей. Від травня 1659 р., себто від часу затвердження польською Коронаю гадяцького трактату, а особливо по Конотопським погромі Москви, Україна стала ареною величезної агітації для повалення цієї нової орієнтації. Агітацію цю вели нижче духовенство, частина українського громадянства, особливо з Лівобережжя, що було під духовим патронатом київського воєводи, Запоріжжя й кілька позисканих Москвою задніпрянських полковників. Взагалі р. 1659 був часом гарячої агітації й дискусії над добрими й негативними сторонами гадяцького й переяславського трактату, одним словом — був це час настроєвих плебісцитів на користь двох орієнтацій¹⁾. Річ ясна, через неопублікування обох трактатів друком opinia мас не була добре зорієнтована. Головну роль в неї грали два питання: чи лучитися з Польщею, опікункою шляхетства й унії, чи з Москвою, протекторкою православ'я й демократії.

Але старшина таки знала добре про істоту слабкої сторони московських пактів. А втім, чи ж так тяжко було запам'ятати кілька дразливих для України точок, коли всі останні стверджували йно status quo? Чи ж можна припустити, що автори статей — Виговський, Тетеря, Богданів-Зарудний і інші учасники комісії — серед частих нарад на користь нової орієнтації укривали те, що знали? Або чи можна припустити, щоби такий Богун, Лісницький або Гуляницький дали себе водити наосліп, не знаючи, в чім річ? Та й козацький уряд також старався творити настрій і інформувати свої круги про московські затії²⁾. Дуже добре знав про властиві статті й гетьман Ю. Хмельницький.

Найбільше здискредитував Виговського та його сторонників

¹⁾ Цей стан ситуації подаю на підставі матеріалу, який маю до розпорядження в рукописах.

²⁾ До речі буде тут згадати, що по смерті Б. Хмельницького, десь при кінці 1657 р., миргородський полковник Г. Лісницький проголосив на раді, очевидно, за тихим порученням Виговського, якісь дуже упокорюючі статті, як пункти прислані Москвою, і явно по сотнях в універсалах голосив про пляни Москви вкоротити козацькі свободи (зниження реєстру, перейняття в свої руки адміністрації і доходів, тощо). (Акты Ю. З. Р., т. IV., ст. 31—23). Цих фактів не можна легковажити. Вони викривали укритий перед українським громадянством стан речей, до чого давав мандат у трудних хвилях зладжений договір, а в чім може і немало вини поносила легкодушність Тетері і, як то в нього було, — праця на два фронти. Полковник Лісницький був дуже поважною та зрівноважною людиною, за життя Б. Хмельницького він був у найсердечніших з ним відносинах і знав без сумніву всі секрети договору 1654 р.

і значну козачину виявлений тайний резерват гадяцької згоди, що обнижував число 60.000 реєстрових козаків, подане в оригінальним списку, на 30.000; рівно ж обурював призвів на 10.000 наємного війська, як думали — призначеного для переведення замаху на тодішній реєстр (понад 60.000).

Не подобалося також козацтву й те, що трактат витворював зі сторонників Виговського нову магнате́рію, яка, маючи опертя у польської шляхти, розбивала єдність демократичної козащини. Вкінці, як можна судити з доносів до Польщі, був на Україні рух за обмеженням гетьманської влади на користь козацької ради¹⁾. Гетьманський абсолютизм уважали козаки шкідливим для козацтва й приписували йому всі останні нещастя на Україні²⁾. По масовім погромі, уладженім на наємні війська і вірні гетьманові хоругви та прихильну йому шляхту і капіталістів, майже все військо перейшло в осени 1659 р. на сторону Ю. Хмельницького, ворога дому Виговських, і вибрало його своїм гетьманом і цим вибором сина Б. Хмельницького хотіло розв'язати прикру ситуацію. На Жердівській долині недалеко Трехтемирова на раді склала старшина нові статті, що мали бути підставою до нових переговорів з Москвою, а саме, козаки бажали в своїх нових домаганнях не привернення 11 статей, а тільки усунення деяких невивідних та додання нових корисних гарантійних пунктів до 14 Богданових статей, до тих самих, які незабаром мав Трубецькой проголосити на раді. І не інші, а тільки цих 14 справлених статей, зложених між 21—26 березня 1654, хотіли мати козаки своєю хартією, бо вони в своїм тексті мали корисний артикул щодо жолду для війська, на який козаки так усе ливилися, а якого не було в жадній з інших редакцій. Жердівські статті цікаві для нас власне тим, що вони були вимірені на очищення 14 Богданових статей з тих дефектів, які козаки, будучи в примусовім положенні, мусіли прийняти, і вони є де в чім уже під впливом гадяцького трактату й досвіду, якого набрало козацтво з учинків Москви. Саме, вони жадають для України тільки одного московського гарнізону для Києва, не бажать, аби нововибрані гетьмани їздили до Москви особисто для затвердження свого уряду, а жадають поширення гетьманських прав у напрямі заграничних зносин, жадають свободи

¹⁾ Бібліотека орд. Красінських, рукоп. ч. 4032, ст. 237—243.

²⁾ Цей настрій козацтва проти гетьманського самовладдя викликала й підтримувала Москва.

для української церкви й підлегlosti царгородському патріархатові і, чого давніше не було, хочуть, аби вільно було всякого языка школи для учення дітей в Малій Росії по обох сторонах Дніпра закладати, хочуть знести апеляцію українських сторін до Москви, усунути кореспонденцію і доноси всяких добровільних кореспондентів до царату і т. інше.

Отже, як бачимо з наведених перших статей, редактори жердівських статей знають дуже добре текст того трактату, який за кілька днів мав бути читаний. Устами полковника Дорошенка заявляють вони, що хочуть бути в підданстві під самодержавною государською рукою, але щоби й вони були при правах і вольностях так, як був гетьман Богдан Хмельницький (А. Ю. З. Р., т. IV, ст. 255). Та одначе московський воевода, що прибув на Україну на заклик москвофільської партії, маючи за собою сильну 40.000 армію, чернь, зичливе біле духовенство, народ, не вважав за відповідне числитися зі слабим і дезорганізованим домовими спорами козацтвом, дотого ще через агітацію ворожо настроєним до абсолютної (було й таке підозріння) гетьманської влади, та й, що найважливіше, не потребуючи числитися з зайнятими війною Польщею й Швецією, зігнорував давані щедро обіцянки в справі помноження свобод, які мали бути нагородою за повалення І. Виговського і його польської орієнтації. На раді в Переяславі д. 15 жовтня воевода на загальне бажання ради прочитав привезені в відписі властиві Богданові статті, але й козаки мусіли вислухати прикрих нових 18 статей, даних на те, щоби „не было измѣны и междоусобія и напраснаго пролитія крови христіанской“ і щоби перечеркнути найважливіші атрибути українського автономізму. Тут у Переяславі царський абсолютизм справив цілковитий погром гетьманському абсолютизмові при допомозі самих українців, причім нужденну ролю безрадности відіграв сам Богданів син.

Як там воно не було, — предложення й перефорсування фалшивих статей, як думає проф. Яковлів, по тій кампанії двох орієнтацій і по тих широких дискусіях було неможливе й могло би скомпромітувати Москву, яка майже чудом усунула з активної арени побідника з-під Конотопа і яка була готова за згоду з царатом віддати Київ і усунути війська з України¹⁾. А щоб іще до того московське правительство сміло давати наказ надрукувати фалшовані статті в київських друкарнях

¹⁾ А. Ю. З. Р., т. IV, ст. док. 107.

для спопуляризування на Україні¹⁾, це вже неправдоподібне. Не треба забувати, що партія Виговського була ще сильна, іно тим часом стероризована. Виговський і його сторонники з табору положеного на пограниччі зносилися з Юр. Хмельницьким, вели агітацію проти Москви, були про все добре поінформовані, і там були автори переяславських статей²⁾. А втім їх зміст, як це видно з переяславських статей, знало оточення Хмельницького. Вкінці така комедія відбилася б голосним відгомонам у Польщі, а може навіть і за границею, наприклад у *Gazette de France* і *Theatrum Europaeum*, бо ці газети мали в Польщі своїх кореспондентів.

Найлогічнішим і найправдоподібнішим є лише таке поставлення справи, як це наведено на початку: 14 статей у редакції 1659 є статтями призначеними на унормування взаємин України з Московією на будуче, а редакція 11 статей — це ніби тихцем дані протекційні статті Богданові, переходові, для тимчасового вжитку і для хвилевого експорту на заграницю для злагодження й заспокоєння підозрінь щодо „інкорпорації України“. Таке розв'язання питання могло конвеніювати Москві і мусіло вдовольяти Україну, яка будучи в прикрій ситуації ізоляції, за всяку ціну мусіла купувати чужу поміч, і це годилося з інструкціями даними Виговським П. Тетері: робити так, аби кожний був задоволений³⁾. Одними статтями неможна було перевести такої штуки, отже радила собі комісія, виставляючи дві редакції.

Хоч редакцію статей, проголошену воеводою Трубецьким, уважають дослідники некорисною для України, то одначе беручи річ об'єктивно, вони також не могли бути серйозно трактовані й Московією і в тій формі, яку ми маємо, вони не могли бути виконані без застережень і обмежень певних артикулів якимсь секретним скриптом, як це подібно було в гадяцькім трактаті.

¹⁾ Ibidem, ст. 273; Волод. Щербина: До питання про статті Богдана Хмельницького. Ювіл. Збірник, I, ст. 200.

²⁾ Юрій Хмельницький, обурений обидливим трактуванням козаччини в Переяславі, по відбутій нараді в Чигирині післав одно посольство до царя з проською відкликати несмачні козаччини нові статті, а рівночасно вислав тихцем посольство до короля і, не даючи писаних документів, присягнув королеві на вірність у Шубині д. 20. XI. 1659 р. (Бібл. Ягайл. рукоп. 5, ст. 896).

³⁾ Це пише, що правда, Виговський до Тетері д. 12. березня. Той лист дійшов до Москви по виїзді укр. делегації з Москви, одначе, без сумніву це були тільки загострені повторення таких самих давніших поручень. (А. Ю. З. Р., т. X, ст. 557—8).

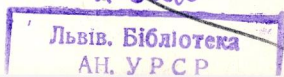
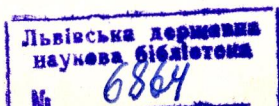
Здається, і це дуже правдоподібне, що такий резерват з 1658 р. на 30.000 війська (замість 60.000, поданого в трактаті), підписаний братом гетьмана, Костянтином Виговським¹⁾, був наслідуюванням подібного випадку, застосованого при договорі 1654 р. і мав свій прецедент і школу в Москві. Такими дразливими справами, що надавалися до секретного-резерватного трактування, була 1654 р. справа обсади українських міст московськими залогами²⁾ й справа високого реєстру — 60.000, ще дотого й платного. На такий секретний резерват, що позволяв на побільшення числа твердинь з московським військом, маємо кілька яasnих натяків у джерелах. Московське посольство перед смертю Б. Хмельницького пригадувало і покликувалося на договір Тетері й Богданова-Зарудного, щоби московські воеводи були в Києві, Переяславі і Ніжині. На це Хмельницький відповів, що він своїм послам того не наказував і в думці у нього того не було, щоби воеводи були в Чернігові, Переяславі та Ніжині. Навпаки при переговорах в Переяславі постановлено, аби воевода був лише в Києві (Акты Ю. З. Р., т. III, ст. 567—569).

Здається, що воеводи без підстави так настирливо не налягали б, якби в дійсності за собою не мали в посіданні якихсь уповажнень. Далі, в наказі боярина Хитрово, післаного на початку 1658 р. на Україну для відібрання присяги вірності від Ів. Виговського, також натискає московський уряд на гетьмана в справі поміщення воевод у Чернігові, Ніжині, Переяславі та по інших більших містах. На це домагання викручується тоді український гетьман неясною відповіддю: „і постановилисьмо бути воеводам в городах Малої Россії, а в котрих городах мають бути воеводи, як поїду до Москви до царя, то я цареві предложу“ (А. Ю. З. Р., т. IV, ст. 95—96).

Щойно аж на другій раді в Переяславі 1659 р. найшла Москва нагоду зреалізувати своє бажання, чи там свої претенсії. І в 5 точці додаткових статей установлено воевод у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браสลіві та Умані. Цікаво, що

¹⁾ В інвентарі скарбу Корони з 1669 находився резерват з підписом Ів. Виговського. L. Hubert, Pamiętniki, t. I. Покищо його не вдалося відшукати.

²⁾ Англійський кореспондент у Гданську, під 7 III 1654 доносячи правительству Олівера Кромвеля про згоду козаків з Москвою, подає чутки кольпортовані польським правительством, що козаки для запевнення своєї вірності відступили Москві три полки [очевидно, три полкові городи], Збірник державних документів Джона Серльова, т. II, ст. 120. Всіх томів 7 і вони обіймають матеріал від 1638 аж до реставрації. Лондон 1742 р. Ці реляції знаю з відпису др. В. Безушка.

як незадовго Ю. Хмельницький під впливом обурення на Москву на раді в Чигирині вислав до Москви посольство з домаганням знесення накинених статей і усунення постановлених воевод, так бояри знову покликаються на якісь усні постанови з давнішими послами Б. Хмельницького (Источники малороссійской исторіи, ст. 117—123). Щоб Москва опирала свої претенсії тільки на балачках комісії в Москві, це річ немислима, тільки мусіли бояри зловити українську делегацію на якусь конкретнішу рацію.

Як уже вище піднесено, дуже підозріло виглядає також артикул призову на 60.000 „чтобъ всегда полно было“ (редакція 23 ст.) реєстрового війська і на плачення йому постійного жолду¹⁾. Платна армія, ще в тій висоті, в половині XVII ст., в часі так званої стратегії вимучування (Ermattungsstrategie), виглядає собі на якесь непорозуміння або куріоз. Що правда, в 70-тих роках цього століття завів внаслідок війн здебільша в тій же висоті платну армію в багатій Франції Людовик XIV, але в знищеній, бідній, здепопульованій Україні такий мілітаризм був би разячою аномалією і понад сили держави. А до того Україна, маючи в себе, як це зрештою всюди було, духовенство, шляхту, могла би фатально відчутти наслідки такої гіпертрофії на своїй економіці, а це незмірно побільшило б тягарі наложені на селян і міщан.

Висока чисельність української армії, як це аргументували поляки 1658 р., наражувала на піднесення числа війська в Польщі

¹⁾ В наказі, данім воеводі Турбецкому р. 1659, говориться також про плату для війська тільки під час війни (служби): „Да какъ и нынѣ у царскаго величества были ихъ же посланники, Павелъ Тетеря съ товарищи, и имъ царскаго величества думные люди говорили въ разговорѣхъ о тѣхъ же прежнихъ статяхъ, что имъ войску запорожскому царскаго величества изволеню и по ихъ челобитью указано быть 60.000 человекъ и царскаго величества жалованье давать имъ въ то время, какъ имъ быть на государевѣ службѣ“. А. Ю. З. Р., т. XV, ст. 322. Отже, як бачимо з цієї інструкції, даній воеводі Турбецкому, московське правительство на випадок козацьких нарікань щодо неплачення їм жолду, поучує його, як треба оправдатися зі розуміння обов'язку платности козацькому війську. Артикул про платність для війська був тільки для обману козащини. Але й ця інструкція відноситься йно до редакції 14 статей.

Посол царський Кикін, післаний на Україну по смерті Б. Хмельницького, доносить своєму урядові про свої балачки з козаками та про упокоєння козаків, що реєстрового війська має бути 60.000 (вічне побоювання у козаків щодо редукції!) і що їм буде даватися плату, як вони будуть на службі у царя. Отже справа жолду не була річно усталеною й не могла бути усталеною для 60.000, бо такої цифри уряд не думав оплачувати.

і на Литві, що було получене з великими видатками і konieczністю особливої уваги на свого союзника. А справність козацького війська в Польщі оцінювано дуже високо: по словам канцлера Пражмовського, який був резонатором opinii воєнних кругів і правительства, українська армія в злучі з татарами мала все запевнену перевагу над Польщею, тим більше мала перевагу над нескладними ще військами Москви, як це виказав Конотоп. Супроти існування 60.000 реєстрового війська, не числячи дотого Запоріжжя, при легкості порозуміння з татарами й Туреччиною, всі договори були би лише порожніми фразами.

Тому то Москві дуже залежало на обсаді українських твердинь, які були потрібні до тримання козацтва в послуху і для евентуального здемобілізування, чи, що на одно вийде — як скажемо — для зменшення реєстру, застереженого секретним скриптом. Не є виключеною річчю, що призначений Москвою в середині 1654 р. жолд для 42.000 козаків був жолдом для унормованого скриптом числа реєстрового війська.¹⁾ Москва через визначення плати для війська хотіла тоді конечно примусити гетьмана до зладження реєстру, до чого одначе таки не прийшло через побоювання перед розрухами. Можливо, що редукція пізніше могла бути ще вищою, як на це вказували би інформації засягнені командантом Кам'янця Подільського, післані ним для гетьмана коронного Ст. Потоцького зараз по смерті Б. Хмельницького.

Командант твердині повідомляє начальника польських військових сил про жадання московського уряду, закомуніковані нововибраному українському гетьманові, і на першім місці ста-

¹⁾ Козаки в редакціях статей з д. 14 і 21 березня 1654 р. жадають крім 60.000 війська ще 3.000 наємного. Отже редукція могла виносити 40.000 козаків + 2.000 наємного війська, якщо ця цифра не була в зв'язку з цифрою 18.000 війська, післаного на поміч Москві на північ під проводом Золотаренка. З слів актів виходить, що справа постійного жолду зовсім не була усталеною, запевненою справою.

²⁾ Бібл. Чарторійських, рукоп. ч. 1656, ст. 546 : Extract z listu IMP. Humeckiego, Commendanta na Kamiencu Podolskim, pisanego do IMP. hetmana koron. 1657.

Posel Moskiewski do Wyhowskiego z temi posłany punctami : Zeby iedno 12 tysięcy rejestrowych kozaków było, zeby intrata wszytka na cara szła..., zeby Chmielnickiego młodego z skarbami odesłano, zeby metropolit kijowski miał dependencją swą praelatorii od patriarchy moskiewskiego y tam od niego zeby sacrę brał, takže, aby za przywilejem carskim na tym urzędzie zostawał. Iako niemile przyjęty... Wyhowski do trzech lat obrany hetmanem...

вить наказ обмежити реєстр козаків (до 12.000?).²⁾ А Кам'янець Подільський був польською розвідною централею в справах України, Криму і Балкану і звідси звичайно виходили точні інформації. Нехай цифра реєстру 12.000 неточна, то все ж для нас буде цікавий сам факт обмеження реєстру.

Не повинен нас дивувати і заказ дипломатичних зносин. Дипломатія — це все був найважливіший атрибут суверенності і всі монархи були дразливі на тім пункті. В Польщі, по заключенню гадяцької згоди пильно сліджено за Виговським саме задля його зносин з загрою (слідила Москва і Богдана) і, хоч він усе робив у польським інтересі і потім повідомляв короля, то мимо того Корона не могла йому простити зажитості з усякими Карачбеями, як висловлювався канцлер Пражмовський. Тому воліли в 1659 р. бачити його упадок з усіма фатальними наслідками, ніж дати поміч. Так само, а може ще більше був дразливий на зносини гетьманів з сусідами царат. На це маємо безліч документів по тогочасних актах.

Резерват, що коригував дразливі статті, очевидно, на тихий розказ гетьмана міг підписати Тетеря з Богдановим-Зарудним; але й міг такий резерват, як сказано вище, у власнім імені дати сам Тетеря. Отже в такім, хоч не зовсім формальнім випадку могли московські бояри по смерті Б. Хмельницького без найменших скрупулів покликуватися на умову. Артикул, що трактував обсаду українських міст московськими залогами, воєвода Трубецькой долучив сміло до нових 18-ти статей, бо він для населення не був дразливим, а навпаки, як це було у західній Європі, міста й села самі в уряді допрошувалися заліг. Не дуже противилися цьому самі прості козаки, які не любили гарнізонової служби. Знана річ, залоги давали населенню крім запоруки безпечности й дохід від апровізації. Артикул цей міг бути немилим для гетьмана й старшини, але противна сторона з тим не числилася. Не маючи в своїх руках українських твердинь, московський уряд не міг проголосити обниженого реєстру. Лишаючи покищо дозвіл на 60.000 війська й ще платного, уряд вив'язувався з даної обіцянки, що цар не тільки дасть те, що польський король, але навіть додасть. Та такий високий реєстр, ще й платний, трудно було погодити з дійсністю, бо українські державні доходи як безпосередні, так і посередні виносили заледви понад мільйон зл. п., а розхід на саме військо виносив коло двох мільйонів¹⁾). Коли б так дійсно

¹⁾ Ів. Крип'якевич: Український державний скарб. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXX, 1920, ст. 98. Цифри поданих доходів тут рішучо низькі.

справа малася, то не було б нічого дивного, якби московський уряд, додаючи до України, мусів положити свою руку на адміністрацію й мати вплив на українські центральні власті, себто на гетьманат, і міг, а навіть мусів поназначувати своїх урядників-старшин до важніших українських управ, не виключаючи в тім і війська, як на це маємо натяки в вістях розсіваних полковником Лісницьким, або в реляції з Кам'янця Подільського. Статті в редакції 1659 р. крили багато небезпек для України: 14 статтями міг уряд легко інтригувати гетьмана з козацтвом, яке маючи до вибору з одної сторони жолд, а з другої авторитет своєї влади, дуже легко могло би пожертвувати для користі це друге. Тому дивною є річчю, чому українські послы так нещасливо поставили справу договору, опираючи його на переданні всіх доходів України Москві, через що загнали козацький уряд у лабіринт безвихідного положення. По що козацькі послы наставляли так дуже на виплату жолду, коли потім гетьман і старшина так дуже боялися допустити Москву до його роздачі між козаків і навіть, боячися втратити авторитет, не допускали до роздачі хвилевих запомог. Перед переяславською згодою козакам ані на думку не приходило брати який небудь жолд, з виїмком фактичної служби зброєю в інтересі Москви. В чиїм отже інтересі Тетеря й Богданів так дуже наставляли на цей жолд, якого фактично Москва ніколи не думала виплачувати в такій висоті? Чи не була це демагогія деяких осіб, Виговського, Тетері й ще хіба кого переліцитувати самого гетьмана в дбайливості про добро козацького поспільства? Чи ж дійсно не було іншого способу полагодити справу бюджету і чи не можна було пошукати ключа до розділу доходів на данину і на покриття своїх видатків? Форсування жолду коштом автономії і гетьманської влади може вказувати на боротьбу гетьманського авторитету з вузько-класовими інтересами козаків, бо дійсно якимось виїмково зійшлися до купи інтереси царату й козацтва.

Збираючи уривкові вісти про відносини найближчого оточення, себто старшини до Б. Хмельницького, записані й чужими обсерваторами й подані рівно ж самими деякими старшинами, набираємо переконання, що серед старшини була супроти гетьмана якась фронда, на чолі якої стояв не хто інший, як його впливовий писар, І. Виговський. Ця фронда, скільки можна догадуватися з натяків, була вимірена проти гетьманського абсолютизму, очевидно, на користь старшинської ради. В доносі на

Виговського до короля якась кліка, по усуненню його з гетьманства в 1659 р., виводячи жалі на правління бувшого гетьмана, не вирізняє політики Виговського від політики його попередника, по котрім козацтво виграло стільки, що з під дощу попало під ринву. Тлом нарікань є самовладність, укорочування козацьких прав податками і т. п. Чи не заходить тут евентуальність, що старшина, якій більше усміхалася доля великих власників, ніж полковників, тихцем, при посередництві того самого Тетері й Богданова, за маєткові надання й гарантії жертвувала інтереси автономії й гетьманські. А не треба забувати, що Тетеря, як це видно з пізнішої кореспонденції, зовсім не був приятелем нижчого козацтва, а як дипломат був дуже несолідною фірмою. Його великі надбання маєткові у Москві за заслуги, з якими він крився перед Хмельницьким, закопуючи документи на них, дають багато до думання; його оправдання гетьмана при допитах бояр виходили більше на обвинувачення свого шефа.¹⁾ Так само нещиро поведився супроти свого шурина Виговського, будучи його парламентарем при умові з Польщею р. 1658. Перше, ніж став пактувати з Беневським, казав йому услугу заплатити селом на Волині (Корсів). Яко репрезентант гетьмана, не встидався зраджувати полякам, що гетьман мусить заключити угоду з Польщею, бо з усіх сторін настають на його життя, з одної сторони Москва, з другої многі козаки, в яких він не має любови, що Ю. Хмельницький бунтується проти нього і т. д. Такі речі були приймані в Польщі як дуже пожадані сензації.

Переяславська згода ставить перед нами кілька сумних фактів. Цєю згодою козацтво резигнує з ролі верховного чинника суспільности, який по вимогам ідеології XVII в. мав вирішити квестію національности — квестію утворення національної держави. А навпаки, виставляючи просто неморальні статті на мандат Москві в справі всіх українських поборів і на виплати для запорізького війська сталих, — вічних поборів, вчисляючи докладно висоту їх для всіх військових ранг, забажало при московській допомозі загарантувати собі і своїм наслідникам вічні доживоття.

У виготовлених у Москві статтях поступали козаки так,

¹⁾ Понуре світло на характер цього українського дипломата кидають пізніші Дорошенкові письма до польського уряду, в яких обвинувачує він Тетерю, що він вивіз козацький архів, гроші, церковні і сиротинські депозити, чого очевидно козацькому урядові ніколи не звернув.

як поступали 1660 р., складаючи згоду з Польщею по погромі Москви під Чудновом.

Ото старшина, зразившись до народу й нижчого козацтва, які попсували їй будівництво національної держави на взір Польщі (гадяцький пакт), отверто в статтях зрікалася князівства, яке на них клало обов'язок будівництва, мотивуючи свій поступок оттакими словами: „Ті ж статті, які торкаються Українського князівства (через гадяцький трактат), тому, що вони некорисні для свобод запорізького війська й для сталого вічного замирення, гетьман відсилає до Його Королівської Милости і віддає їх назад в його руки“. Козацтво воліло, подавши руку шляхті або боярам, стати упривілейованою верствою, ніж наражатися на дальші непевні експерименти творення державности. Так думало козацтво, як загал, але властиво на цім виходила добре тільки козацька старшина та шляхта, які на якийсь час замиливши очі козацтву, хотіли при допомозі московського уряду зафіксувати свої привілеї, а потім пожертвувати нижче козацтво, обернувши його назад у робучий народ, бо воно через свою чисельність було балястом і для їх станових свобод і для тодішньої державної економії.

Отсі свої уваги вважаю за відповідне подати до темної справи переяславських статей і подати свій здогад, чому вони були укривані обома сторонами і чому московське правительство десь усунуло оригінал статей, а постаралося на копії трактату положити підпис гетьманського сина.

Рл 6864

В. Герасимуук

До питання про статті

Б. Хмельницького.